

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН КӨРКӨМДҮК КЫЗМАТЫ
(К.БАЯЛИНОВДУН «АЖАР» ПОВЕСТИНИН НЕГИЗИНДЕ)
YANSIMA KELİMELERİN EDEBİ ESERLERDE KULLANIMI
(K. BAYALİNOV'DUN ACAR ADLI HİKAYESİ ESAS
ALINARAK)

Dr. Ergün Koca¹

Адегенде биз кеп кылчу маселеге тикеден-тике тиешеси бар бир проблемага токтоло кетүү зарыл: көркөм чыгарманын тили, негизинен, лингвистикалык, лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык ык-амалдын негизинде талдоого алынып жүрөт. Булардын ичинен лингвистикалык менен тексттин бардык түрү, ал эми лингвопоэтикалык илик аркылуу көркөм текст гана териштирилет. (Ал эми лингвостилистикалык илик булардын ортосунда турат, т.а., экөөнү бириктирип туруучу көпүрө, лингвопоэтикалык иликтин баштапкы этабы болуп саналат.) Лингвопоэтикалык илик көркөм чыгарманы жумуру, бүтүн нерсе катары карайт да, тилдик тигил же бул каражат чыгармада кандай максатта колдонулуп, кандай көркөмдүк эффектини жараткандыгын аныктайт; мында ал каражаттар чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну менен тыгыз байланышта териштирилет.

Эгер жалпы түркологиядагы, анын ичинен кыргыз жана түрк тил илиминдеги көркөм чыгарманын тилин иликтөө мүнөзүнө келсек, негизинен, лингвистикалык, кээде лингвостилистикалык илик колдонуларына күбө болобуз. Айталы, биз сөз кылчу тууранды сөздөрдүн көркөм чыгармада колдонулушу тууралуу кеп болуп калса, мындай сөздөр оозеки кепте, элдик оозеки чыгармаларда, табышмактарда, жаңылмачтарда, макал-ылакаптарда, «көркөм чыгармада пейзажды сыпаттоо, реалдуу көрүнүштү сүрөттөө, ар түрдүү үндү тууроо үчүн акын-жазуучулар тарабынан кеңири колдонулары» (2,47-48), муну менен катар анда көркөм чыгармадагы каармандын көңүл

---

¹ Uluslararası Atatürk Alatoö Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

абалын да сыпаттоо мүмкүнчүлүгү бар экендиги белгиленет. Албетте, бул пикирге кошулбай коюуга болбойт: жандуу жана жансыз заттардан чыккан дабыштарды, кыймыл-аракетти реалдуу да, элестүү да берүүдө тууранды сөздөр эң башкы орунда турат. Бирок биз реалдуу да, элестүү да туюндурган тууранды сөз чыгарманын идеялык - көркөмдүк мазмуну менен байланышып, анын (чыгарманын) жалпы көркөмдүк кудуретин арттырууга көмөк көрсөтө алганбы, же бир гана картинаны элестүү, реалдуу берүү менен чектелгенби деген суроо койгубуз келет.

Бул жагынан алганда, тууранды сөздөрдү оозеки кеп менен көркөм чыгармада колдонуунун жөнү эки башка. Оозеки кепте биз тандап, талдап отурбай эле билген сөзүбүздү колдоно беребиз, ал эми көркөм чыгармада кеп аны колдонууда гана эмес, а баарыдан мурда, ыктуусун таба билүүдө, тапкан сөзүңдү жалпы көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну менен байланыштыра билүүдө жана дал ушул идеялык-көркөмдүк мазмун талап кылган ыкмада гана колдонууда жатат. Бир-эки мисал:

«Манас» эпосунда согуш картинасын берүүдө (макаланын көлөмүнүн чектелүү болгонунан улам мисал келтире албадык) тууранды сөздөр көп, болгондо да улам-улам кайталанып колдонулат. Сыртынан караганда, кырчылдашкан казаттагы дабыш менен элести үстүртөн гана туурап көрсөтүп жаткандай туюлган ал сөздөрдү, лингвопоэтикалык иликтин көзү менен карай турган болсок, алардан дабыштарды угуудан, элестерди көрүүдөн мурда жоокерчилик замандын духун, жандуу элесин көрөбүз. Мындагы «айбалта башка **шака-шак**, чою баш башка **чака-чактар**» «ак асаба, кызыл туу айкалаган **ызы-чуулар**» - булар жоокерчилик замандын өзү, алардын муң-зары жана трагедиясы.

Эми бүгүнкү адабиятыбыздан бир мисал: таланттуу акын Шайлообек Дүйшеевдин элестүү сөздөр көп колдонулган «Кышкы кеч» аттуу көлөмдүү ыры бар, биз анын алгачкы төрт сабына гана талдоо жүргүзүп көрөлү:

- **Кылчылдайт. Аппак кийгени,**
Кыш белең? – десек, - Ии, - деди.

- *Үйгө кир даам сыз? – деди энем,
...Үй муздак болчу. Кирбеди.*

Бир окуганда жумшак, назик жылмаюуну, атүгүл көтөрүңкү маанайды жаратуучу саптар. Бирок сүңгүй карай келсек, бир селт этип алабыз да, суроо артынан суроого кабыла беребиз. Мына, кыш **кылчылдабайт**, а, тескерисинче, **кылчылдатат**, демек, кыштын элеси реалдуу тартылбай калган турбайбы? Кыштын өзү – бул сууктун жеткен чеги, муздактык – бул кыштын «сүйгөнү» да, бирок ал эмне үчүн өзүнүн «сүйгөнүнөн» качып жатат? Суроолорду чубалжытпай, ток этер жерин айта турган болсок, акын тарткан пейзаждык көрүнүш бизди адамдын эмоционалдык дүйнөсүн көздөй алып жөнөйт, биз кыш башынан кечирип жаткан (*кылчылдан*) муң-зарды, санааркоону эмес, а кышка, суукка, камылгасы жок, камынайын десе мүмкүнчүлүгү жок адамдын санааркоосун, ички уйгу-туйгусун көрөбүз. Демек, «кылчылдайт» физикалык эмес, психологиялык кубулуш – картина, кыш – адамдын, болгондо да дүйнө кожоюну болгон адамдын тагдыры, трагедиясы. Ошондуктан акын ырдын акырында билгизбей бизди кебез менен дагы бир жолу мууздап алат:

*Кайыгып ызгаар үйлөгөн,
Каргалар кайда дүрбөгөн?
Бир кемпир келет көчөдө,*

Бир мүшөк көмүр сүйрөгөн.

«Ажар» повести тикеден-тике кыргызчадан түрк тилине которулуп жарык көргөн (которгон – Ахмет Гүнгөр) алгачкы чыгарма болгондуктан, биз андагы тууранды сөздөрдү атайы иликтөөгө алып отурабыз. Буга байланыштуу адегенде төмөнкүдөй эки жагдайды белгилей кеткибиз келет:

- 1) Биз жогоруда лингвопоэтикалык иликтин өзгөчөлүгү тууралуу кыскача кеп кылган элек, бирок бул макалыбызда аталган чыгармадагы тууранды сөздөргө мындай иликти толук жүргүзө албайбыз (бул-өзүнчө атайын

иликтөөнү талап кылган чоң иш, аны келечекте жүзөгө ашырабыз деген ойдобуз), ошондуктан өйдөдө белгилеп өткөн үч иликтин негизинде жалпы жонунан гана талдоо жүргүзүмөкчүбүз; 2) Повесттеги жана анын котормосундагы айрым тууранды сөздөр бир-бирине дал келсе, айрымдары бири экинчисинен өзгөчөлөнүп турат. Ошондой эле кыргыз тилиндеги кээ бир тууранды (өзгөчө элес) сөздөрдү түрк тилинде сөз аркылуу эмес, сүйлөм аркылуу гана берүүгө мүмкүн экендигин да көрөбүз. Биз булардын ичинен сөз аркылуу берилген тууранды сөздөргө кыскача токтолдук жана аларды тиркеме түрүндө келтирдик.

«Ажар» повести кыргыз эли башынан кечирген оор трагедияны – Үркүндү – бир адамдын тагдыры аркылуу таасын жана элестүү чагылдырган көркөм чыгарма экендиги белгилүү. Чыгарма эки көрүнүштү (жаратылышты жана адам турмушун) контрастык мүнөздө сүрөттөө менен башталат.

Күн кылтылдан уясына батып бара жатат. Ала-Тоонун чокусуна токтогон бирин-серин үлбүрөгөн ак булуттар күндүн батарда чачкан нуруна боёлуп, кызгылт тартып, дүйнөгө жаңылык киргизгендей. Учу-түбү жок туңгуюк көк да казанбактай көмкөрүлүп бүткүл макулукту кучагына алып, өзүнүн кечки жумшак илеби менен да алда кимди сүйүнткөндөй болот.

Güneş denizde yüzen yelken gibi süzüle süzüle yuvasına girmekte. Aladağ'ın zirvesinde hallenen küme küme, ak bulutlar güneşin batışında saçtığı ışıklarla dünyaya yenilik getirmişçesine kızıl bir renge büründü. Uçsuz bucaksız engin gökyüzü kapaklanmış kazan gibi bütün mahlukatı içine alıp akşamki yumuşak sıcaklığıyla kim bilir kimleri sevindiriyordu.

Көрүнүп тургандай, автор жаратылыштын көрүнүшү (пейзаж) аркылуу жамандыктын жышааны жөнүндө эч кандай деле белги бербейт, тескерисинче, жаратылыштын кечки көрүнүшүн жумшак, жылуу, атүгүл кайдыгер сезим менен реалдуу сүрөттөйт, мында *кылтылдан (süzüle süzüle)*, *үлбүрөгөн (küme küme)* тууранды сөздөр автордун оюн жеткирүүдө белгилүү деңгээлде роль ойногондугу көрүнүп турат. Бирок кийинки абзацта автордун

жылуу – жумшак сезими кескин өзгөрүп, бейпил, мемиреген жаратылыш көрүнүшүнө кайчы келген көрүнүш берилет:

*Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жатышты. Бирөөнүн үстүндө шайы ала чапаны бар; жоолугу бош ийинде түшүп, жылаң баш; аягында кепич, маасы; өңү саргайыңкы, жүдөңкү ак жүзүнүн көркү кетип, көзүнүн алды карарган. Жашы 15-16 чамасында, **сенделип** буту араң гана шилтөөгө келип, муңдуу жумшак көз жашы тыйылбай, үшкүрүгү тааш жарат.*

*Metruk mezara doğru patika yoldan üç hanım geliyor. Birisinin üzerinde şayidan ala çapanı var. Baş örtüsü başından uçmuş ve başı eğik. Ayağında kepiç, maası. Yüzü sararmış. Zayıf, bembeyaz yüzünün kanı çekilip göz altları morarmış 15-16 yaşlarında **sendeleyerek** güç bela yürüyor, hüznün yüklü göz yaşlarını sular, seller gibi akıtıyor.*

Биздин оюбузча, автордун жогорудагыдай контрасттык ык-амалды колдонушу өз үзүрүн берген, бул ык-амал, биринчиден, чыгарманын жалпы идеялык-көркөмдүк мазмунуна төп келсе, экинчиден, окурманда да эки анжы ойду пайда кылып, анын чыгармага болгон кызыгуусун арттырбай койбойт. Бул үзүндүдөгү *сенделип* (*sendeleyerek*) тууранды сөзү, үстүртөн караганда, башкы каарманыбыздын (Ажардын) сырткы турпатын гана сүрөттөө үчүн колдонулгандай көрүнөт. Бирок аны чыгарманын жалпы идеялык мазмуну менен байланышта карай турган болсок, мындай бир эки нерсеге күбө болобуз: 1)сенделүү Ажардын сырткы абал-турпатын берүү менен катар анын ички дүйнөсүндөгү болуп жаткан уйгу-туйгуну, мындай сенделүүгө алып келген мүшкүл менен азап-тозокту да берет; 2) Мындай сенделүү бир гана Ажардын эмес, а адам чыдагыс алааматты башынан кечирип жаткан бүтүндөй кыргыз калкынын жандуу сүрөтү болуп саналат. Биз бул оюбуздун чын экенинине чыгарманы толук окуп чыккан соң толук ынанабыз.

Үркүн турмушун, көрүнүшүн реалдуу сүрөттөөдө автор тууранды сөздөрдү ыктуу пайдаланганын чыгарманын көп эле жеринен кездештирүүгө болот. Анда биз сөзүбүз кургак болбос үчүн анын бирөөнү бере кетели:

*Эртеси көчтүн алды белге чыга берген кезде, күн бүркөлдү, туман түштү, борошолоп кар жаады. Шамал болду. Журт шашты. Кар аралаш ызгардуу суук шамал туманга аралашып, аскадан аскага тийип, белдеги бардык карды ойго карай учуруп, көчтү жөнөтпөдү. Ордунан **кыбыраган** мал-жайдын бардыгы тайгаланып, төмөн карай учуп жатты. Ар кайсы таштын кычыктарында жүнүн жеп, **бүрүшүп, маарап** турган кой-эчкилер, башын жерге салып, суулугун чайнап, калчылдаган жылкылар; чөгүп жаткан төөлөр, жүгү оогон уйлар; бутун үшүтүп, **кан какшаган** катынбалдар. Бирок буларга караган киши да жок, ар ким өз жаны менен алек.*

*Көч арасы да **ызы-чуу күрү-гүү...***

*Ertesi günü göçün yönü bele doğru çıkacakken hava karardı, ortalığı sis kapladı, boranlı kar yağdı. Arkasından fırtına çıktı. Halk panik içindeydi. Kar, fırtınayla sise karışıp yüksek kayalıklardan bir diğer havalıklara çarpıyor, beldeki tüm çukur ve vadiye doğru savurup göçe engel oluyordu. Bulunduğu yerde **harakete niyetlenen** canlının ayağı kayıp aşağılara yuvarlanıyordu. Hangi kayalığın duldasına, kuytu yerine baksak yününi ısıran **büzülüp meleyen** koyun, keçi, başını ayakları arasına kısıyan, gemini çiğnemekte olan yulkılar, çöken develer, yükü bir yanına ağmış inekler; iliklerine kadar soğuk, **kan tüküren** kadın çoluk çocuk... Ama bunlarla ilgilenen biri de yok, herkes can telaşı içinde.*

*Göç; ana baba günü, **uğuldaşmalar, şuğuldaşmalar...***

Адамдын сырткы турпатын, көңүл абалын сыпаттодо тууранды сөздөр да чоң мүмкүнчүлүккө ээ экендиги белгилүү. Бул жагынан караганда, жазуучу оң жана терс каармандын ар биринин сырткы келбетине, кебетекешпирине ылайык келген тууранды сөздөрдү урунганын белгилей кетүү абзел. Алсак, толгон айдай толукшуган Ажардын сулуулугун, тескерисинче, көргөн адамды иренжиткен Чырдын сүйкүмсүздүгүн сыпаттодо автор төмөнкүдөй тууранды сөздөрдү ыктуу колдонгон:

1. *Бир жыл өттү. Ажар толду. Он бешке чыкты. Ажар десе Ажар дегендей эки бети алмадай болуп, кара көзү **балбылдан** көргөн жанды эркисиз өзүнө тарта турган болду.*

*Bir yıl geçti. Acar yetişkin bir kız oldu. Acar'ın iki yanağı elma gibi kızardı. Kara gözleri **pırlı pırlı parlamaya** başladı. (Котормо-макаланын авторунуку)*

2. *Бир кезде эшик **кычырап**, ачылгандай болду. Ал жактан делдек таноо, кара чаар, көзү **кылмыйып** уясына кирген, ээгинде **сербейген** буурул сакалы бар жашы элүү-элүү бештер чамасында, эң сүйкүмсүз бир киши көрүндү. Бул биздин күйөө - Чыр.*

*Bir ara kapı **gıcırdayıp** açılır gibi oldu. Kapıdan iri burunlu, çotur suratlı, kara benekli, küçük **gözleri yuvasında kaybolmuş**, çenesinde **seyrek** kırsakal, elli, elli beş yaşlarında sevimsiz biri görüldü. Bu bizim damat Çır.*

«Ажар» повестинде тууранды сөздөрдүн төмөнкүдөй үч түрү тең колдонулгандыгын көрөбүз: 1. *Табыш тууранды сөздөр*; 2. *Элес тууранды сөздөр*;

3. *Туюм тууранды сөздөр*.

Булардын ичинен туюм тууранды сөздөр сан жагынан өтө аз кездешет, деги эле мындай тууранды сөздөр жалпы эле кыргыз тилинде өтө аз кездешерин белгилей кетүү жөн. Акырында биз, жогоруда белгилегенибиздей, чыгармада колдонулган тууранды сөздөрдү тиркеме катары берүүнү туура көрдүк. Эскерте кетчү бир жагдай: 1) айрым тууранды сөздөр бир нече жолу колдонулуптур, биз алардын ичинен бирөөсүн гана бердик; 2) тууранды сөздөр алфавиттик тартипте эмес, көркөм чыгармада колдонулган беттерине (бул кашаанын ичинде көрсөтүлдү) ылайык берилди.

1. Табыш Тууранды Сөздөр

кыргызча	түркчө
1. үшкүрүгү таш жарат (19)	hüzün yüklü

	(iç çekmesi taşı bile kıracaktı gibi)
2. буркурап-боздоп (19)	hıçkırıklara boğuldu
3. чыркыратып (20)	iki gözü iki çeşme
4. каргылданып (21)	titrek
5. бака-шака түшүп (21)	gürültü patırtı
6. бакырып (21)	çığlık çığığa
7. тарсылдатып (22)	gürültü patırtı
8. зулдап (22)	vınlıyarak
9. тарс этти (23)	pat etti
10. бакырып (23)	bağırıp
11. кым-куут (23)	gürültü, şuşultu içinde
12. буркан-шаркан түшүп (23)	sövüp saydı
13. өкүрүп (23)	bağıra çağıra
14. ЫЗЫ-ЧУУ түштү (24)	gürültü patırtı
15. КЫЙКЫРЫК-ӨКҮРҮК көбөйдү (24)	bağrışmalar çağrışmalar çoğaldı
16. маарап (24)	meleyen
17. көч арасы ЫЗЫ-ЧУУ, КҮРҮГҮ (25)	Göç; ana, baba günü, uğuldaşmalar, şuşuldaşmalar
18. кыңкыстап (27)	için için (çok ağrıdan ya da açlıktan ağlamaklı ses çıkararak)
19. өңгүрөп (27)	öküne öküne (hüngür hüngür ağlayarak)
20. кыңкыстап (27)	inliyor inleyerek
21. кычырап (30)	gıcırdayıp
22. бакырмакчы болду (31)	bağırmak

	(bağırmaya yeltendi)
23. чоп-чоп эткен үн чыкты (31)	ihirasın hırıltıları çıktı
24. ышкырып (31)	bağıran (ıslık çalarak)
25. күңгүрөндү (31)	boğuk sesler (homurdandı)
26. дүпүлдөп (32)	güp güp atışı (güp güp atarak)
27. улуганы (33)	ulumasını (uluduğu)
28. дүркүрөп (33)	çatır çatır
29. ырылдашты (34)	hırıltılar içinde hırılдаштылар

ЭЛЕС ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

кыргызча	түркчө
1. кылтылдап (19-б.)	süzüle süzüle
2. үлбүрөгөн (19-б.)	küme küme
3. кылкылдап (21)	dalga dalga akan kalabalık
4. бүкчүндөп (23)	iki büklüm gelmekte
5. кыбыраган (24)	harekete niyetlenen
6. калчылдаган (25)	gemini çığnemekte olan
7. төмпөйүп (25)	yığılıp kalan
8. сырайып (25)	kaskatı kesilen
9. бүрүшүп (25)	büzülmüş

10.кылтыйып (26)	başını gösteren
11.кылгыртып (27)	sicim gibi
12.кынжыйып (28)	inleyip ahlayarak
13.балбылдап (29)	sevimli
14.болоктоп (29)	doluktu
15.кылмыйып (30)	yuvasında kaybolmuş
16.сербейген (30)	seyrek
17.калтырак кирди (31)	titremeye başladı
18.арбайган кол (31)	soğuk beden (sevimsiz el fizyonomisi)
19.жымындашат (31)	göz kırıp
20.элең-селең этип (31)	kuşkulu ve tedirgin
21.кылчактап (31)	sağına soluna bakınarak
22.күн чакчайып (32)	güneş insanın tepesindeydi
23.каалгып (32)	aheste aheste
24.үлпүлдөп (32)	küme küme
25.кыңшылашып (33)	hırıltılar içinde
26.бадырайтып (33)	aydınlatıp
27.арбайып-тарбайып (33)	salyalarını akıtıp

Туюм Тууранды Сөздөр

кыргызча	түркчө
1. сыздатты (19)	toz etti
2. элеп-желеп (27)	lıpıldaıyıp
3. тыз дей түшөт (30)	“cız” ediyordu

4. балкыды (31)	belendi
5. кан какшады (34)	kan tükürdüler

Жогоруда айтылгандардан улам мындай бүтүмгө келсек болот: 1. Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүүдө лингвопоэтикалык иликтин мааниси зор, мында тилдик тигил же бул кубулушту көркөм тексттен үзүп алып өзүнчө карабай, а көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну менен тыгыз байланышта териштирүү зарыл.

2. Бул жагынан алганда, тууранды сөздөр да өзүнчө стилистикалык-эстетикалык кызмат аткарат, биз муну «Ажар» повестинде колдонулган тууранды сөздөрдөн да көрөбүз.

3. Биз, максатыбызга ылайык, чыгармада колдонулган тууранды сөздөргө жана алардын түркчө берилишине лингвистикалык жана лингвопоэтикалык иликти кеңири жүргүзө албадык, бул милдетти келечекте жүзөгө ашырабыз деген ниеттебиз.

Адабияттар (Kaynaklar)

1. *Абдувалиев И., Садыков Т.* Азыркы кыргыз тили (морфология). – Б., 1997
2. *Аширбаев Т.* Кыргыз тилинин стилистикасы. – Б., 2000
3. *Баялинов К.* «Ажар» (повесть). Жыйнакта: Алгачкы кадамдар. – Ф., 1972
4. *Давлетов С., Кудайбергенов С.* Азыркы кыргыз тили (морфология). – Ф., 1980
5. *Кудайбергенов С.* Подражательные слова в кыргызском языке. – Ф., 1957
6. *Kasımalı Bayalınov, Acar.* Türkiye Türkçesine Aktaran: Ahmet Güngör. Sosyal Bilimler Dergisi., B., 2001

7. *Zülfikar H.*, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, 1995
8. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
9. **Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara; 2005.